

Преса

21. Инструкция о порядке составления списков лиц имеющих право участия в выборах в Государственную Думу (официально) // Винницкая газета. — 1906. — №22. — 22 октября. — С. 2.
22. Перед выборами в Государственную Думу // Винницкая газета. — 1906. — №22. — 22 октября. — С. 2.
23. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. — 1906. — №89. — 11 ноября. — С. 1.
24. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. — 1906. — №102. — 30 декабря. — С. 2.
25. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. — 1906. — №98. — 13 декабря. — С. 2.
26. По выборах в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. — 1907. — №1. — 3 января. — С. 2.
27. Последние известия (обзор телеграмм) // Винницкая газета. — 1906. — №19. — 12 октября. — С. 2.
28. Циркуляр о выборах // Винницкая газета. — 1906. — №23. — 26 октября. — С. 2.

Монографії

29. Королева Н. Г. Первая российская революция и царизм: Совет министров России в 1905-1907 гг. — М.: Наука, 1982. — 184 с.
30. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. — М.: Мысль, 1970. — 448 с.

In the article basic directions and methods light up, features of application of administrative resource by central and local power during election to State Duma the II of the Russian empire on the example of the Podil'ska province.

Key words: administrative resource, election, State Duma, power, province administration.

Отримано 26.02.2010

УДК 94(477.4):355.2

С. А. Сидорук

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ
САМОДЕРЖАВСТВА В РЕГУЛЮВАННІ РЕКРУТСЬКОЇ
ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ**

В статті зроблена спроба висвітлити особливості організації та правового регулювання рекрутської повинності населення Правобережної України за його етнічними та національними ознаками.

Ключові слова: Правобережна Україна, рекрутська повинність, шляхта, євреї, етнополітика.

Після приєднання Правобережної України до Росії в 1793-1795 роках, в цьому регіоні було поширено систему російського управління, кріпосне право і низку повинностей, на яких трима-

лася економіка та весь устрій феодальної держави. Характер, розмір і спосіб стягнення повинностей зумовлювались інкорпораційною політикою і залежали від соціального, правового та економічного становища оподатковуваних станів імперії. Зважаючи на геополітичне положення Правобережної України, її економічний та демографічний потенціал, етнонаціональний склад, нова метрополія на перших порах намагалась дотримуватись певної виваженості чи, навіть, поміркованості у фіскальній політиці в цілому та рекрутській повинності зокрема.

Перші відомості про систему комплектування армії Російської імперії та пов'язану з нею повинність з'явилися в науковій літературі ще в середині XIX століття. Завдяки цьому в сучасній історичній науці нагромаджений значний фактичний матеріал. Однак висвітлення проблеми рекрутської повинності здійснювалося виключно для ілюстрації російської військової історії. Дотепер у науковій літературі та в історико-краєзнавчих розвідках особливості виконання рекрутської та супутніх їй повинностей різними категоріями населення Правобережної України не досліджені. Лише деякі аспекти означеної проблеми висвітлені сучасними українськими істориками. В контексті дослідження інкорпорації Правобережжя до складу Російської імперії, формування її владних інституцій у регіоні, історії органів військового управління та політики імперських властей щодо окремих етнічних груп населення, проблем рекрутчини торкнулися А. Філінюк [28, 39, 30], М. Бармак [16, 17], В. Бережинський [18, 19], П. Слободянюк [25.], С. Лисенко та Є. Чернецький [23].

А в тім, з моменту запровадження в 1794 р. і до скасування у 1874 р. рекрутчини, мешканці Правобережжя перебували у нерівному становищі щодо виконання цієї повинності. З великої кількості історичної літератури та енциклопедичних видань відомо що рекрутська повинність була становою, і їй підлягали всі ті стани, які платили в казну подушну чи відповідну їй подать, а дворяни, купці, почесні громадяни, мешканці Бессарабії і віддалених районів Сибіру були від неї звільнені.

Однак, крім станової приналежності, при регулюванні рекрутської повинності законодавча система враховувала ще багато різних аспектів, які впливали на спосіб її виконання. У законодавчих і нормативних актах царського уряду – маніфестах, указах імператора та сенату, «думках Державної Ради», опублікованих у Повному зібранні законів Російської імперії [8], і рекрутських статутах [13, 14, 15] означено ще багато категорій громадян, які мали певні пільги та привілеї при виконанні рекрутської повинності, або ж яких вона взагалі не стосувалася. Категорії населення, що мали такі пільги чи звільнення від рекрутчини, можна розрізняти за багатьма ознаками: за вже згаданим географічним

місцем проживання, за видом діяльності по місцю проживання, за заслуги перед державою, переселенці та інші.

Метою даного дослідження є висвітлення особливостей етнонаціональної політики Російської імперії щодо організації та правового регулювання рекрутської повинності населення Правобережної України.

Правобережжя, завдяки своєму геополітичному положенню та історичному розвитку, вирізнялося з-поміж інших регіонів тогочасної Росії строкатістю соціального та етнокультурного складу населення, що зумовило певні специфічні риси мобілізації до війська мешканців краю.

Невипадково в рекрутських присутствіях новобранці чітко розділялися за національною ознакою. Звітна документація означених установ містить відомості про національність прийнятих під час набору рекрутів, які фіксувалися у спеціальних таблицях. Приміром, у 1870 р. в Подільській губернії Кам'янецьким повітовим рекрутським присутством на військову службу було прийнято 400 осіб, 4 з яких за походженням були євреями, решта – «малоросіянами», а в окремій графі навпроти слова «русские» стоїть прочерк [6, арк. 68 зв., 71 зв.].

Отже, формуючи свої військові підрозділи, російська влада розмежовувала новобранців за національною ознакою і уже не називала українців «руським народом». Показна спорідненість росіян і українців була недоцільною в справі організації армії.

Населення Правобережжя було залучене до виконання рекрутської повинності починаючи з 1794 року [9]. Законодавчою базою для проведення наборів у регіоні стали вимоги від 1783 року [7, арк. 6], які не могли повністю враховувати специфіку нових надбань російської корони. А це означало, що царизм спершу не мав наміру пристосовуватися до умов приєднаного краю, а відразу ж намагався будувати організацію рекрутської повинності за усталеними російськими стандартами. Такий підхід негативно позначився насамперед на корінному населенні регіону – українських селянах, абсолютна більшість з яких, будучи кріпосними, займали найнижчий щабель соціальної драбини тогочасного російського суспільства.

Якщо в більшості регіонів імперії «верхи» і «низи» суспільства були представлені здебільшого одним етносом, то в Правобережжі станова градація, як правило, відповідала ще й етнічній розрізненості населення, оскільки була нею ж зумовлена. Поліетнічність правобережних губерній вимагала від метрополії врахування цієї особливості регіону та проведення виваженої етнополітики в ході його інкорпорації до складу Російської імперії. Досвід кількох перших рекрутських наборів з Правобережжя змусив царський уряд коригувати свою соціально-економічну

політику в Правобережжі, допускаючи, подекуди, у своїх діях ліберальніші кроки, порівняно з іншими регіонами держави. Це повною мірою стосувалося поширення на території новоприєднаних земель державних і феодалних повинностей, розповсюджених по всій імперії. Процес їх впровадження передбачав урахування низки обставин, притаманних Правобережній Україні. По-перше, Правобережжя було відносно щільно заселене. На території в 170 тис. км² проживало наприкінці XVIII століття 3,4 млн. осіб [26, с. 172], або приблизно по 20 осіб на 1 км². По-друге, у цьому регіоні було виключно багато поміщиків. Частка дворян у складі населення Правобережжя нараховувала 135 тис., або третину від загальної їх кількості у державі [22, с. 18]. По-третє, з приєднанням Правобережної України царизм зіткнувся з великою і надзвичайно впливовою національною меншиною — поляками з їх виразною культурно-політичною ідентичністю та соціальною концентрацією в привілейованому стані шляхетства. За даними ревізії 1795 року, на теренах Правобережної України кількість шляхти складала 135 332 особи чоловічої статі [23, с. 17]. Польська колективна свідомість сприймала Правобережжя як кресові землі, свою повсякденну реальність, а нерідко й як свою батьківщину [27, с. 44]. Тому Санкт-Петербург був змушений миритися з домінуванням у краї польської дворянської меншості. Більше того, у перші кілька десятків років, шляхта, становлячи опозицію російській присутності, була одночасно опорою кріпосницького режиму. В обмін на військовий і адміністративний контроль над правобережними українськими землями царський уряд терпів перевагу польської меншості в політичному та культурному житті Південно-Західного краю. Таке становище залишалося незмінним аж до польського повстання 1830-1831 рр. й істотно впливало на соціально-станову структуру населення.

Принагідно відзначимо, що до спроб зменшення числа правобережної шляхти царський уряд вдавався ще у 1796 р. Задля досягнення цієї мети планувалося переселити 8000 родин польської дрібної чиншової шляхти у Вознесенську губернію для організації військових поселень, де вона мала перетворитися на військових поселенців. Причому ці сім'ї законодавчо не позбавлялися свого статусу, а їх фактичне переселення та переведення в стан військових поселенців виглядало як турбота уряду: щоб запобігти закабаленню економічно сильнішою частиною шляхти — дідами [23, с. 22]. Проте ці заходи відбувалися в останній рік правління Катерини II і після її смерті не знайшли свого продовження в руслі політики її наступника — імператора Павла I. 7 березня 1797 новий імператор своїм указом припинив переселення чиншової шляхти колишніх польських губерній у Причорномор'я [10]. Таким чином, спроби залучити значну

частину польської шляхти до виконання військової повинності здійснювалися ще наприкінці XVIII ст. і могли б отримати своє логічне продовження, якби не кардинальні зміни у політичній кон'юнктурі Російської Імперії.

В ході інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії означилася низка обставин суспільно-політичного і економічного характеру, що вимагала від властей перегляду фіскальної політики держави щодо населення регіону, а це, в свою чергу, не могло не призвести до перегляду повинностей, існуючих місцевим населенням.

У 1830-1831 рр. на Правобережжя поширилося польське повстання, яке пришвидшило широку кампанію російської столичної та місцевої адміністрації проти зубожілого польського населення Південно-Західного краю, метою якої було декласувати загал дрібної шляхти й асимілювати її з категорією селян-однодворців [21, с. 145].

Логічним результатом цілеспрямованої політики імперських властей у напрямку декласації польської шляхти став іменний указ про однодворців та громадян західних губерній від 19 жовтня 1831 р., даний Сенату, в якому Микола I наказував негайно закінчити справу легітимізації дворянських прав польської шляхти [16, с. 225]. Характерно, що оподаткування та запровадження військової повинності для тих осіб, які не довели свого шляхетного походження, російська влада намагалася обґрунтувати давніми порядками Речі Посполитої, коли шляхта сплачувала подимне і брала участь у посполитому рушенні. Сучасні дослідники історії правобережної шляхти С. Лисенко та Є. Чернецький справедливо зауважують, що указ 19 жовтня 1831 року мав, насамперед, фіскальне значення, а введенням рекрутчини для шляхти планувалося досягти радше політичної мети, ніж посилення армії. Проте згаданий указ мав своє логічне продовження в руслі політики декласації шляхти, і рекрутська повинність знайшла в ній свою нішу. Уже через півроку в урядових колах імперії розглядалося питання про здійснення жорсткішої та радикальнішої політики щодо шляхти західних губерній. Зокрема, до тієї її частини, що не довела своїх дворянських прав, пропонувалося застосувати підвищений рекрутський набір [21, с. 159].

Вирішення питання чиншової шляхти на законодавчому рівні ще не означало його повного врегулювання в цілому, і стосовно рекрутської повинності зокрема. Легітимізаційний процес, ставши супутником декласації бідніючих шляхетських родів, тривав безперервно. Стан однодворців і громадян польського походження часто оновлювався цілими родинами, позбавленими дворянського звання. Завдяки вадам бюрократичної системи, вони, втративши дворянські привілеї, мали можливість певний

час відмежовуватись від загальної маси оподаткованих станів. Приміром, у Волинській губернії 1850 р. Острозьким земським судом було виявлено, що 66 сімей однодворців ляховецької громади, не були зараховані до окладу, що давало їм можливість уникати сплати подушного податку та виконання рекрутської повинності [5, арк. 1].

Таким чином, залучення однодворців Правобережної України до виконання рекрутської повинності не мало на меті посилення армії, а було, радше наслідком і інструментом цілеспрямованої політики декласації частини польської шляхти, що, в свою чергу, сприяло асиміляційним процесам у її середовищі.

Після польського повстання 1830-1831 рр. рядовий склад російської армії, крім однодворців, був поповнений значною кількістю вихідців із дворянських родів польського походження. Сталося це завдяки тому, що велику частину полонених повстанців у якості покарання масово віддавали в солдати. Загалом, у 1832 р. до війська було віддано 8424 учасники повстання [31, с. 2]. Однак часто їх служба тривала недовго, завдяки різного роду клопотанням родичів чи зацікавлених осіб [3, арк. 1]. Документи ЦДІАУК засвідчують існування величезного масиву справ з клопотаннями про звільнення з військової служби учасників вищезгаданого повстання. Крім того, значна частина з них, маючи добру освіту, швидко дослужувалась до унтер-офіцерських звань і займала відповідні посади, виокремлюючись із загальної солдатської маси. Навіть особи, віддані у рекрути за участь у згаданому польському повстанні та за приналежність до таємних польських політичних організацій, не залишались довго серед рядового складу солдатів [1, арк. 2; 3, арк. 2-2 зв.].

Важливу нішу в соціально-економічному та суспільно-політичному житті Правобережної України займало єврейське населення, яке до 1827 року не відбувало військової повинності особисто, а лише сплачувало відповідну суму грошей за рекрута з громади. 26 серпня 1827 року Микола I підписав кілька важливих указів: «О обращении евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре, с отменой денежного с них сбора, вместо отправления оной положенного»; «Устав рекрутской повинности и военной службы евреев» з кількома доповненнями, що розтлумачували обов'язки цивільного начальства, губернського правління і військових прийомщиків у зв'язку з рекрутським набором і стосовно військової присяги євреїв [24, с. 43]. «Указ» був зустрінутий всім єврейським населенням Правобережжя однозначно негативно, а в м. Старокостянтиніві Подільської губернії навіть відбулись заворушення серед євреїв, які виступили проти «указу», за що були піддані військовому суду [4, арк. 2-3]. Цей указ видавався євреям тим більше жажливим тому, що від них вимагали рекрутів у віці від 12 до 25 років, в той час як від

інших — у віці від 18 до 35 [24, с. 45]. На наш погляд, тут простежується спроба уряду вплинути на демографічні показники приросту єврейського населення. Введення рекрутчини пояснювалось ще й прагненням урядовців зрівняти всі стани в плані виконання державних повинностей. Отже, євреї мали проходити військову службу на рівні з іншими підданими. Від євреїв статут вимагав рекрутів, і тільки рекрутів. Заміна військової повинності для них обкладалася такою кількістю умов і вимог, що ставала майже неможливою [24, с. 44]. Звільнялися від призову лише гільдійські купці-євреї та раввини, але тільки особисто, сім'ї ж їх підлягали повинності за загальних для всіх євреїв підставах [13]. Пільги також поширювались на «корисних» з точки зору держави євреїв: тих хто був готовий вчитися в спільних школах, працювати на фабриках, переселятися в землеробські колонії [24, с. 44]. Наприклад, у Подільській губернії існувало 18 єврейських землеробських колоній. Переважна більшість євреїв записувалася у колоністи лише задля звільнення від рекрутської повинності, а свої землі віддавала в оренду місцевим селянам чи наймала їх, сама ж займалася більш звичною для себе діяльністю — торгівлею, ремеслом тощо [25, с. 82].

Єврейство Правобережжя використовувало будь-яку можливість, щоб уникнути служби у війську. Усі повітові поліцейські пристави доповідали, що євреї масово ухилялися від рекрутської повинності, а де вони переховувались, кагали ретельно приховували. В Подільській губернії поліція виявила євреїно-російських підданих, які проживали під чужими прізвищами з паспортами сусідніх держав [25, с. 83]. Рекрутський набір для кагалу означав ще й матеріальні витрати на обмундирування, платню, харчування, перевезення і утримання рекрутських партій. А ухилення від повинності тягнуло за собою штрафні санкції. Так, у Подільській губернії за 98-м набором (1834 р.) з 72 250 міщан єврейського походження було зібрано 289 рекрутів [2, арк. 76]. Здача цих рекрутів коштувала єврейським общинам губернії 30 482 руб. 61 к. з урахуванням штрафних коштів за 5 рекрутів зданих пізніше зазначеного терміну [2, арк. 76].

Отже, єврейське населення Правобережної України, яке було залучене до прямого виконання рекрутської повинності лише через 34 роки після приєднання краю до Російської імперії не змиралося з асиміляторською політикою властей.

Поруч зі згаданими найбільш чисельними етносами Правобережжя проживали представники менш чисельних, які були носіями інших культур та релігій. Однією з таких груп були цигани, які теж виконували державні повинності. Однак такі повинності виконували тільки ті цигани, що належали до оподаткованих міських і сільських громад. Рекрутська повинність, за задумом влади, мала виконуватись циганами на рівні з інши-

ми представниками громади [12]. Та про фактичне виконання циганами рекрутської повинності маємо дуже мало письмових свідчень. Аналіз документів свідчить, що у рекрутських списках багатьох міщанських чи сільських громад надзвичайно рідко трапляються імена циган, що, на нашу думку, пояснюється укладом життя та етнокультурною специфікою цієї народності. Частіше циганські імена зустрічаються у рекрутських списках, що подавалися у рекрутські присутствія з тюремних установ. Нерідко циган, які скоювали карні злочини (переважно крадіжки), судові установи віддавали у військо.

Враховуючи багатонаціональний склад населення імперії та нові для тогочасної Росії напрямки у релігійних вченнях, влада передбачливо врегульовувала законодавство про рекрутську повинність для представників релігійних сект. З 1856 р. їм дозволили наймати замість себе «охотників» в рекрути, однак тільки зі свого середовища [10]. Про будь-які пільги для їхніх пастирів не згадується, ймовірно вони відбували повинність на загальних підставах [30, с. 238].

Певними пільгами, у порівнянні з сектантами, користувались духовні особи ісламу. З 1857 року вони користувались правом особистого звільнення від рекрутської повинності [14, с. 12].

Проходження служби у царському війську завжди було знаряддям асиміляторської політики властей. Цю мету влада переслідувала навіть звільняючи представників інших віросповідань від рекрутства. Зокрема, пунктом 17 ст. 13 рекрутського статуту 1857 р., ті особи та їх діти, що з ісламу чи язичницької віри переходили до християнства, назавжди звільнялись від рекрутської повинності. Однак їх діти, народжені уже в християнській вірі, підлягали рекрутчині на загальних підставах [14, с. 9]. Попри те, що рекрутчина була однією з найважчих натуральних повинностей у Російській імперії й сприймалася її населенням як «податок кров'ю», урядовці старалися подати службу в армії не інакше, як священний обов'язок і привілей лише християнина.

Таким чином, служба в армії та спекуляції на ній виступали засобом знеособлення конкретної людської особистості й цілих етнічних груп Правобережної України, пришвидшуючи, цим самим, процес всебічної інкорпорації краю до складу Російської імперії. У 20-х на початку 30-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії відбулися значні політичні та соціально-економічні трансформації, які спричинилися до змін в етнополітиці уряду щодо правобережних земель. У зв'язку з активізацією політики імперського уряду Миколи І, спрямованої на зміну етносоціальної структури населення Правобережної України, з'явилася нова група законодавчих документів, які регулювали організацію та проведення рекрутських наборів у регіоні. Відтак нормативно-правову базу

імперії почали поповнювати розпорядження та інші акти вищих органів влади щодо виконання рекрутської повинності євреями, а також однодворцями та громадянами західних губерній, які були представлені здебільшого польським етносом. З першого миколаївського набору, оголошеного в 1827 р., і до 1831-1832 рр. натуральна рекрутська повинність була введена для означених суспільних та етнічних груп населення імперії.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК). — Ф. 442. — Оп. 793. — Спр. 88. — 11 арк.
2. ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 65. — Спр. 266. — 360 арк.
3. ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 793. — Спр. 96. — 15 арк.
4. ЦДІАУК. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 148. — 3 арк.
5. Державний архів Житомирської області. — Ф. 58. — Оп. 1. — Спр. 918. — 25 арк.
6. Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО). — Ф. 68. — Оп. 1. — Спр. 2. — 165 арк.
7. ДАХМО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Спр. 6. — 683 арк.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі — ПСЗРИ-1). Т. I-XLV. — СПб., 1830. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі — ПСЗРИ-2). Т. I-XLIX. — СПб., 1830-1878.
9. ПСЗРИ-1. — СПб. — 1830. — Т. XXIII. — № 17.249.
10. ПСЗРИ-1. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17872.
11. ПСЗРИ-2. — СПб. — 1857. — Т. XXXI. — № 30014.
12. ПСЗРИ-2. — СПб. — 1857. — Т. XXXI. — № 30028.
13. Устав рекрутский // Свод законов Российской империи. В 15 т. — Т. IV. Свод уставов о повинностях. — Кн. 1. — СПб., 1833. — С. 1-432.
14. Уставы рекрутские // Свод законов Российской империи. В 15 т. — Т. IV. Уставы о повинностях. — Кн. 1. — СПб., 1857. — С. 1-493.
15. Уставы рекрутские // Свод уставов о повинностях. — Кн. 1. — СПб., 1862. — 447 с.
16. Бармак М. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Наукові записки: збірник. — К.: ІПіЕНД, 2005. — С. 246-259.
17. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Тернопіль: Астон, 2007. — 512 с.
18. Бережинський В. Г. Реформування місцевих органів військового управління: історичний досвід // Бюлетень військово-наукової інформації. — К.: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. — № 1. — С. 57-77.
19. Бережинський В. Г. Історичний досвід створення та функціонування органів військового управління // Матеріали семінару «Реформування системи місцевих органів військового управління». — К.: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. — С. 26-28.

20. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко; пер. з фр. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
21. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / [пер. з фр. З. Борисюк]. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
22. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: Навч. посібник для учнів гуманіт, гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. – К.: Генеза, 2000. – С. 19.
23. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква: Видавництво ТОСК, 2002. – 394 с.
24. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.
25. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України. – Хмельницький, 2005. – 409 с.
26. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь. – 1991. – 550 с.
27. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII-XIX століть // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей, вип. 9. – К.: Рідний край, 1996. – С. 43-56.
28. Філінюк А. Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII-XIX століть // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: Універс., 2001. – Вип. 10. – С. 51-54.
29. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII-XIX століть // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т. 1. – С. 17-20.
30. Філінюк А. Г. Сидорук С. А. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населенням Поділля // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – Т.12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». – С. 230-244.
31. Щепетильников В. В. Комплектование войск в царствование Императора Николая I // Столетие военного министерства 1802-1902. Главный штаб. Т. IV., Ч. II. – Кн. 1. – Отд. II. – СПб., 1907. – 330 с.

In the article the done attempt to rotten the features of organization and legal adjusting of recruit obligation of population of Right-bank Ukraine ethnic and national signs.

Key words: Right-bank Ukraine, recruit obligation, gentry, jewess, ethnopolitics.

Отримано 18.02.2010